

ALDONAS PUPKIS

DAR KARTĄ DĖL *EKSPERTO*, *KONCERTO* IR PANAŠIŲ ŽODŽIŲ KIRČIAVIMO

Skiriu brangaus Bičiulio Alekso Girdenio atminimui

ESMINIAI ŽODŽIAI: bendrinė kalba, kirčiavimas, normų kodifikacija, kirčio žymėjimas, priegaidžių raiška.

ĮVADAS

Jau bus daugiau kaip pusė amžiaus, kai nuolat atsinaujina akcentologijos ir fonetikos specialistų diskusija dėl tarptautinių žodžių *ekspertas*, *koncertas*, *nervas*, *rezervas* ir pan. kirčiavimo: ar pritarti dabartiniam oficialiam tokių žodžių kirčiuoto skiemens žymėjimui kairiniu kirčio ženklu (t. y. *ekspèrtas*, *koncèrtas*, *nèrvas*, *rezèrvas* ir tokius žodžius priskirti prie 1-osios kirčiuotės), ar grįžti prie ikikarinės praktikos ir žymėti tvirtagalę priegaidę (t. y. *ekspeřtas*, *konceřtas*, *neřvas*, *rezeřvas* ir laikyti juos 2-osios kirčiuotės žodžiais). Ypač pabrėžtina, kad nuo kirčio žymėjimo (priegaidės) priklauso tų žodžių kirčiuotė ir priešpaskutinio skiemens taisyklės taikymo sąlygos.

Pašaliečiui šis ginčas gali atrodyti gana menkas, gal net niekinis, arba kelti nuostabą, kodėl kai kas nori keisti pastarųjų dešimtmečių tradiciją. Bet labiau įsigilinus į šį klausimą pasirodys, kad diskusija nėra kažkieno privati užgaida, – tai esminis, su kalbos sistema ir jos struktūra susijęs klausimas, kurio neišsprendus vartosenoje lieka daug neaiškumų, trikdančių praktinį kirčiavimo darbą ir klibinančių viešųjų kalbėtojų – radijo ir televizijos laidų vedėjų ir žurnalistų, aktorių, mokytojų ir kt. kirčiavimo įgūdžius. Juolab šis klausimas tampa itin aktualus leidžiant naują ir dabartinę vartoseną atspindintį *Bendrinės lietuvių kalbos žodyną*.

Reikia pabrėžti, kad čia turimi galvoje tam tikro tipo tarptautiniai žodžiai ir šiaip skoliniai ir norima išsiaiškinti bent du dalykus: 1) peržvelgti šio tipo žodžių kirčio žymėjimo (norminimo) istoriją, 2) nustatyti tokių žodžių kirčiuoto skiemens sisteminius santykius visoje bendrinės lietuvių kalbos prozodijos sistemoje. Atlikus šiuos darbus keliamas trečias uždavinys pateikti argumentuotas rekomendacijas bendrinės kalbos kodifikacijai ir praktinei veiklai.

KIRČIO ŽYMĖJIMO ISTORIJA

Duomenų apie svetimų (ir (ar) tarptautinių) žodžių kirčiavimą ir kirčiuotų skiemenų žymėjimą tam tikrais kirčio ženklais turime iš XIX amžiaus – Frydriko **Kuršaičio** (vok. Friedrich Kurschat) žodynų. Juose nėra jokių pėdsakų, kad kalbamo tipo žodžiai būtų sukirčiuoti kairiniu kirčio ženklu, bet nėra ir tikslesnių duomenų, leidžiančių nustatyti tokių žodžių priegaidės kilmę. Antai vokiečių–lietuvių kalbų žodyne (Kurschat 1870) galima aptikti kelis rūpimo kirčiavimo atvejus: *Kellner – keĭneris* I 681, *Nerv – nĕrva* II 90, *Reserve – rezĕroai* II 130. Lietuvių–vokiečių kalbų žodyne (Kurschat 1883) pateikti skoliniai iš vokiečių kalbos *keĭmeris* „laisvas valstietis“ 177, *ĕrcikis* (su išvestiniais žodžiais) „hercogas“ 177, o *erbas* „herbas“ 107 paliktas nekirčiuotas. Taigi kokio aiškumo tuose žodynuose nematyti ir, kaip yra sakęs Pranas Skardžius, „nebegalime ką galutinai spręsti apie lietuvių kalbos kirčiavimą vien iš Kuršaičio gramatikos ir žodynų“ (Skardžius 1999: 289).

Plačiau kalbėti šiuo klausimu galima pradėti nuo Jono **Jablonskio**, padėjusio pamatus daugelio lietuvių kalbos sričių norminimui, taip pat tvirtinusio lietuvių kalbos akcentologijos pagrindus. Pirmąją užuominą apie tokių žodžių kirčiavimą, Arvydo Vidžiūno (1997: 147) duomenimis, randame 1892 m. parašytoje Petro Avižonio *Lietuviškoje gramatikėleje*, davusioje akstiną Jablonskiui parengti ir 1901 m. paskelbti žinomąją *Lietuviškos kalbos gramatiką* (apie tai žr. Piročkinas 1977: 144–145). Toje gramatikėleje p. 10 žodis *terminas* sukirčiuotas tvirtagališkai (manytina, Jablonskio pastangomis). Tokį Jablonskio kirčiavimo autentiškumą patvirtina Jurgio Gerulio dialektologijos studijų knygoje duotas Jablonskio įskaitytas tekstas: jame sukirčiuota *teřminu* (Gerullis 1930: 7).

Daugiau informacijos apie kalbamų žodžių kirčiavimą yra Vidžiūno (1997) monografijoje *Jono Jablonskio akcentologija*. Išstudijavęs Jablonskio kirčiavimo dalykus autorius teigia, jog turint prieš akis kai kurių tarptautinių daiktavardžių (skolinių) kirčiavimą „spėtina, kad ir ne vienas tarptautinis žodis su kirčiuotais dvigarsiais *i, u, o, e + l, m, n, r*, kurie šiandien paprastai yra tvirtapradžiai, Jablonskio kalboje galėjęs turėti tvirtagalę priegaidę“ (Vidžiūnas 1997: 147–148). Taip esą leidžia manyti ir Jablonskio pasekėjo Benjamino **Sereiskio** kirčiavimas *heřcogas, konceřtas, teřminas*. Iš tiesų Sereiskis 1926–1928 m. buvo Jablonskio sekretorius, o pats Jablonskis apie jo lietuvių kalbos mokėjimą yra atsiliepęs teigiamai („Sereiskis, būdamas ne lietuvis, lietuvių kalbos mokėjimu daro gėdą daugeliui lietuvių.“ – Juozo Senkaus liudijimas. Žr. Atsiminimai 2010: 357). Tie Sereiskio sukirčiuoti pavyzdžiai cituojami iš jo 1929 m. rusų kalba Kaune išleisto *Sisteminio lietuvių kalbos vadovo* (žr. Sereiskis 1929).

Tame Sereiskio vadovėlyje duotas ir tam tikras įvadas, kuriame aptariami kai kurie lietuvių kalbos rašybos, kirčiavimo ir kiti dalykai. Jame atskirai paaiškinta, kad „[v]isi lietuviški žodžiai kirčiuojami iš vienos – aukštaičių panemuniečių tarmės vakarinės patarmės, kuri šiandien sudaro rašomosios kalbos pagrindą“ (Sereiskis 1929: V). Tam reikalui autorius žodžius tikrinęs iš kelių patikimų atstovų, o daugiausia išklausinęs iš prof. Jablonskio. Svetimuosius žodžius šios šnektos atstovai kirčiuojantys taip: *spórtas, kurórtas, pórcija, <...>, heřbas, beļgas, <...>, keļneris, feļčeris... teřminas, heřcogas, eneřgija, gubeřnija, ineřcija, komeřcija...* (ten pat). P. VII dar primenama, kad reikia kirčiuoti *konceřtas, remoņtas*, ne *kòncertas, ròmontas*. Savaiame suprantama, kad čia mums rūpimi žodžiai kirčiuojami pagal pirmąją (jei atraminio linksnio kirčiuotas trečias nuo galo skiemuo, išskyrus *terminą* – 3^b) arba pagal antrąją (kai kirčiuotas antras nuo galo skiemuo) kirčiuotę.

Taigi visi pavyzdžiai be jokių išimčių pateikiami pagal vieną sistemą, ir nors tai vadinama tarminiu (Jablonskio tarmės) kirčiavimu, bet jis teikiamas pagrindu besirandančiam bendriniam svetimų ir (ar) tarptautinių žodžių kirčiavimo modeliui. Čia iš tiesų atsižvelgiama į gyvosios kalbos polinkį svetimus žodžius, paimtus į mūsų kalbą iš slavų (gudų, lenkų) kalbų, kirčiuoti tvirtagališkai (su mažomis išimtimis; tvirtapradiškai kirčiuojami kai kurie slaviški skoliniai, atėję pačiais seniausiais laikais, pvz., *bažnýčia, lénkas, výskupas, svíetas* ir kt.), o vokiečių kalbos skoliniai daugiausia yra akūtiniai (žr. Skardžius 1999: 31–36). Per kalbas tarpininkes į lietuvių kalbą atėjo ir dauguma tarptautinių žodžių, kurių kilmė yra senovės graikų ar lotynų kalbos, bet senesnėje vartosenoje ta pirminė kilmė mažai turėjo reikšmės. Su kultūros sklaida svarbos pradėjo įgauti skoliniai iš prancūzų kalbos, taip pat iš ispanų, italų ir kitų kalbų, o mūsų laikais vis daugiau skolinamės anglybių. Tad darosi aktualu atsižvelgti ir į naujausius žodžių radimosi būdus ir juos derinti su senesnių laikų žodžių skolinimosi tradicija.

Tarpukariu Lietuvoje išėjo ir keli kirčiavimo vadovėliai. Kai kuriuose iš jų (Būtėno 1931, Skardžiaus 1936) yra ir duomenų apie mums rūpimų žodžių kirčiavimą.

1931 m. buvo išleistas platus Petro **Būtėno** kirčiavimo vadovėlis su fonetikos pagrindais, kur šitas rūpimas klausimas bene pirmą kartą paaiškintas išsamiau. Jo 124-ame paragrafe rašoma apie svetimųjų žodžių kirčiavimą: „Paprastai svetimuosius žodžius lietuviai kirčiuoja taip pat, kaip ir lietuviškuosius ar skolytinius žodžius, pav.: 1) *áltas, álgebra, buhálteris <...>; kreĩseris, keļneris, feļčeris; eneřgija, heřcogas, gubeřnija, ineřcija, komeřcija; <...>*“ (Būtėnas 1931: 113). To paties paragrafo viduryje dar priduriama, kad „[k]itus žodžius lietuviai šandie dar ir kitaip kirčiuoja, taip, kaip tose kalbose, iš kurių tie žodžiai imti, pav.: *hìmnas, kèlneris, hèrcogas, enèrgija, inèrcija, komèrcija, prìncipas, cilìnderis, recènzija, sìnťaksė, audièncija, konferèncija, tèrminas*“ (Būtėnas 1931: 113–114). Be to, apžvelgiant svetimųjų žodžių priesagas teigiama,

kad kirčiavimas *diktàntas, praktikàntas, muzikàntas, -òntas, audièncija, konferèncija, koncèrtas* esantis tarminis (*trm.*; žr. Būtėnas 1931: 114).

Iš čia minėtų teiginių aiškėja, kad Būtėnas tvirtagalį kirčiavimą laiko neabejojama bendrinės kalbos norma. Nenorminiai kirčiavimo variantai aprašomi labai priešaringai. Pirmiausia neaišku, kodėl „kiti lietuviai“ kirčiuoja ir taip, kaip kirčiuojama tose kalbose, iš kurių paimti tie žodžiai. Kas čia su tais žodžiais paimta – kirčio vieta ar priegaidė? Ar galima iš priegaidžių neturinčių (neskiriančių) kitų kalbų transponuoti savo priegaides? Taip pat nieko nesakoma, ar iš slavų, ar iš germanų kalbų perimamos tos priegaidės. Antra vertus, neaišku, kurias tarmes autorius turi galvoje, kur tariama, pavyzdžiui, *diktàntas* ir pan. Gal čia turėta galvoje tik dvigarsio kitoks tarimas – *diktántas* (palyginti su *diktañtas*)? Taigi dėl kitokio (tvirtapradžio, žymimo kairiniu kirčio ženklų) tarimo čia nieko nepaaiškėja, nes autorius veikiausiai bus supainiojęs kirčio vietą su kirčiuoto skiemens priegaidėmis ir vienu atveju taikęs prozodinius požymius, kitu – vadinamąją morų teoriją, kur gravis yra pirmojo dėmens ženklas, o cirkumfleksas – antrojo (plg. *kàltas* : *kaĩtas*, *skĩrtas* : *skĩrtas*; žr. Girdenis 1981: 196). Tad ar ne pirmas ir bus buvęs Būtėnas, pradėjęs kalbamų tarptautinių žodžių kirčiavimo sumaištį mūsų kalboje¹?

Autoritetingiausias tarpukario akcentologijos vadovėlis buvo Prano **Skardžiaus** *Bendrinės lietuvių kalbos kirčiavimas* (1936). Apie svetimybės jame pasakyta, kad jos kirčiuojamos kaip atitinkamų kirčiuočių lietuviški žodžiai, bet tarp jų pavyzdžių mums rūpimų žodžių nerandame (žr. Skardžius 1936: 22–23). Tačiau vienas kitas toks pavyzdys pateiktas knygos III skyriuje „Kirčiuojamieji žodžiai“, trumpame kirčiuotų žodžių žodynyje. Tai *deseĩrtas* p. 47, *ekspeĩrtas* 49, *heĩrbas* 53, *konceĩrtas* 58, *modeĩrnų* 64, *rezeĩrvas* 73. Kitaip, kairiniu kirčio ženklų, kirčiuojamų šio tipo žodžių nerasta. Vadinas, galima daryti išvadą, kad šiame Skardžiaus darbe, galbūt sekant Jablonskio ir Sereiskio nuomone, aiškiai nustatytas tvirtagalio tarptautinių žodžių skiemenų su dvigarsiu *er* kirčiavimas. Ta taisyklė aprioriškai turėjo galioti ir žodžiams su dvigarsiu *el*. Kiti artimi jiems dvigarsiai *em* ir *en* kirčiuojami tik tvirtagališkai.

Toks kirčiavimas tvirtinamas ir 1938 m. išleistame *Lietuvių kalbos rašybos vadovėlyje*. Pratarmėje pasakyta, kad daug vargo turėta kirčiuojant svetimybės. „Jas kirčiuodami mes stengėmės laikytis šio principo: tos, kurios mūsų, ypač liaudies, pažįstamos jau iš prieškarinių laikų, taip sukirčiuotos, kaip jos ir tariamos, o naujosios pagal mūsų kalbos dėsnius“ (*Lietuvių kalbos rašybos vadovėlis* 1938: 4). Prie šios nuostatos pateiktuose pavyzdžiuose mums rūpimų žodžių nėra, užtat jų randame prie vadovėlio pridėtame žodyne. Jame kirčiuojama: *eneĩrgija* 89,

¹ Toje Būtėno knygoje yra pripainiota ir kitų, ypač fonetikos dalykų (žr. Pupkis 1968).

konceřtas 118, *konseřvas* 118, *peřsikas* 147, *rezeřvas* 160, *teřminas* 189, bet *desęrtas* 81, *kęlneris* 112, *nęrvas* 136, taip pat *sęlteris* 166. Deřininię kirčio ženklą galbūt būtų galima paremti tikra ar tariama tų žodžių germaniška ar romaniška kilme, bet *sęlterio* kirčiavimas yra aiřki išimtis iš kad ir kaip imsi suprantamos sistemos. Recenzuodamas šį žodyną Skardžius (1938) autoriams prikiřo nemaža įvairaus pobūdžio trūkumų, o tarp tų priekaiřtų įdomi mintis, kad reikią kirčiuoti ne *desęrtas*, o *deseřtas* ir dėl to teikiama palyginti su žodžio *konceřtas* ir kt. kirčiavimu (Skardžius 1938: 94–95). Ši kritika bus labai pravarti toliau kalbant apie kitus Skardžiaus šios rūšies kirčiavimo atvejus.

Informacijos apie kalbamų žodžių kirčiavimą yra ir tarpukario dvikalbiuose žodynuose ir žodynėliuose². Viename iš didžiausių tų laikų pradėtame leisti *Lietuvių rařomosios kalbos žodyne*, kurį kirčiavo Alfredas **Senas** (už kirčiavimą „atsako tik vienas A. Senn’as“, p. XI), maįdaug apylygiai pateikta tvirtapradiřkai (deřininiu kirčio ženklų) ir tvirtagaliřkai kirčiuojamų šio tipo žodžių, pvz., *enęrgija* 152, *enęrgiřkas* 152, *hęrbas* 219, *hipęrbolę* 220, *hipęrbolinis* 220, *hipęrboliřkas* 220, *inęrcija* 255 ir *felęčeris* 155, *felędfebelis* 155, *felędřeris* 155, *kęlneris* 459, *kleřkas* 491, *komeřcija* 506, *komeřcinis* 506, *komeřciřkas* 606, *konceřtas* 507, *konceřtinis* 507, *konseřvai* 508. Vos keli pavyzdįiai turi kairinię kirčio ženklą: *cęlsiřkas* 93, *hęrcogas* 219, *fęrma* 155. Matyti, kad čia kirčiuotojas dar nebuvo viską nuosekliai apgalvojęs, o kairinio kirčio žymėjimas rodosi kaip tam tikra išimtis. Ir Skardžius (1999: 289) yra teigęs, kad šio žodyno kirčiavimu negalima be atodairos pasitikęti.

Mūsų temai labai svarbus Jono **Barono** (1932) žodynas ir jame sukirčiuoti kalbami žodįiai. Nors Barono žodyno kirčiavimą savo recenzijoje gerokai kritikavo Skardžius (1999: 632–639), bet kirčiuodamas mums rūpimus žodįius autorius elgęsi gana nuosekliai: daugumą žodįių sužymęjo riestiniu kirčio ženklų ir tik kelis – deřininiu. Taigi tvirtagaliřkai sukirčiuoti: *heřbas* 94, *heřcogas* 94, *deseřtas* 114, *deseřtinis* 114, *ineřtingas* 186, *ineřcija* 186, *komeřcija* 207, *konseřvai* 208, *konceřtas* 209, *neřvas* 290 (2x), *peřlas* 364, *peřlamotę* 364, *peřlinis* 364, *rezeřvas* 488, *teřminas* 588. Tik trys žodįiai turi tvirtapradę priegaidę: *dęltę* „delta“ 112, *fęrma* 594, *fęrmeris* 594. Tų trijų žodįių atskyrimo iš bendro būrio motyvai nėra aiřkūs. Kairiniu kirčio ženklų žymimų žodįių neteko aptikti.

Vęliau, matyt, geriau jaučiant sistemą ir jautriau skiriant priegaides, įvairiuose žodynuose vis rečiau pasirodo kairiniu kirčio ženklų sukirčiuotų žodįių. Pavyzdįiui, iš šio tipo žodįių **J. K. Zablockio ir Č. Kuleřos** lietuvių–lenkų kalbų žodyne su kairiniu kirčio ženklų pateiktas

² Kai kurie didesni dvikalbiai žodynai (pavyzdįiui, Benjamino Sereiskio *Lietuviřkai rusiřkas žodynas* (1932), vęlesnis Viliaus Pęteraičio *Lietuviřkai angliřkas žodynas* (1948) ir kt.) buvo nekirčiuoti, o kirčiuotuose Jurgio Šlapelio žodynuose vengta dęti tarptautinius žodįius, todęl juose mums reikiamų atvejų nerandame.

ar ne vienas žodis *hipèbolè* 45. Apie 10 žodžių jame sukirčiuota tvirtagališkai: *cisternà, -os* (2) 23, *eksteřnas* 34, *eneřgija* 35, *felčėris* 36, *heřbas* 45, *koncėrtas* 69, *konseřvai* 70, *modeřniřkas* 88, *rezeřvas* 137, *teřminas* (3^b) 176 ir vos keli žodžiai – dešininiu kirčio ženklų: *dėltė* „delta“ 27, *desėrtas* 28, *nėrvas* 96 (Zablockis, Kuleša 1940).

Arba tokiam mažučiam K. **Tamučio** (1940) žodynėlyje duodami tvirtagališkai sukirčiuoti *felčėris* 32, *heřbas* 44, *neřvas* 83; *farmacėutas* turi pažymėtą kairinį kirčio ženklą, nors kirčiuotė nurodyta antroji (2). Žodis *čerkesas* 20 išvis paliktas nesukirčiuotas, bet prie jo nurodyta 1-oji kirčiuotė, vadinasi, kirčiuotas pirmasis skiemuo. *Bendrojoje pedagogikos terminijoje* (Šalkauskis 1991), svarstytoje 1940 m. balandžio mėn. Lietuvių kalbos draugijos, kurios pirmininkas buvo Pranas Skardžius³, terminologijos sekcijoje, rašoma *enėrgija, modeřnų, neřvas*.

Galima mesti akį ir į didžiojo *Lietuvių kalbos žodyno* Balčikonio redaguotų I ir II tomų kirčiavimą. Įdomu, kad II tome (1947) nemaža to tipo žodžių, kurių dalį galėtume vadinti tarptautiniais, palikta išvis nekirčiuota, pvz., *felčėris, ferma, elmė, energija*, o keli skoliniai pažymėti tvirtagale priegaide: *feřnicas* (ir *fėrnicas*), *eļkeris* „alkierius“, *eļkierius* „t. p.“, *eļmentas, eļstrikas*, vienas kitas ir tvirtaprade: *fėrřas, eļskis*. Kairiniu kirčio ženklų sukirčiuotų žodžių aptikti nepasisėkė, tad darytina išvada, kad Balčikonis labai atsargiai elgėsi su tarptautiniais žodžiais, o dėl kitų svetimybų nebuvo visur nuoseklus.

Taigi darytina išvada, kad prieškariniu ryškėjo aiškus polinkis daugumą tarptautinių žodžių su kirčiuoto skiemens dvigarsiais *el, er* kirčiuoti tvirtagališkai, rečiau (atsižvelgiant į žodžio skolinimo šaltinį?) dešininiu kirčio ženklų. Kairiniu kirčio ženklų kirčiuojamus žodžius reikėtų laikyti tam tikromis retomis išimtimis. Tie iki tol aiškėjantys polinkiai buvo įtvirtinti 1948 m. išėjusiam *Lietuvių kalbos rašybos žodyne*. Didelę dalį to žodyno parašė žinomas kalbininkas Alfonsas Kalnius (Pupkis 2010: 250–251), tarp kitų skyrių ir kirčiavimą. Kadangi tas žodynas buvo rengiamas karo metais Lietuvių kalbos institute, redaguotas Antano Salio ir jau pradėtas spausdinti sustojo dėl karo veikslių, jis laikytinas Salio leksikografijos ir akcentologijos pakraipos darbu. Į tai reikia atsižvelgti toliau nagrinėjant kalbamų žodžių kirčiavimo norminimo istoriją.

Šio žodyno kirčiavimo skyriuje apie svetimų (tarptautinių) žodžių kirčiavimą nieko nekalbama, tad reikia versti patį žodyną ir ieškoti jame sukirčiuotų pavyzdžių. Žodyne pavyko aptikti vos kelis kairiniu kirčio ženklų sukirčiuotas žodžius: *fėrma* 201, *fėrmeris* 201, *hėrcogas*

³ Apie vėliau Skardžiaus pasinaudotais terminologijos sekcijoje apsvarstytais Šalkauskio terminais žr. *Lietuvių kalbos vadovas* 1950: 13.

215. Turint prieš akis kirčio šokinėjimą, aktuali lieka tik *fërma* (1) 201, *plèura* (1) 301. Dauguma kitų žodžių šiame žodyne sukirčiuota tvirtagališkai: *aleġgija* 153, *beġgas* 170, *deseřtas* 188, *diveřsija* 191, *ekspeřtas* 198, *eksteřnas* 198, *eneġgija* 199, *felĉeris* 201, *heřbas* 215, *ineřcija* 218, *ineřcinis* (*ineřtinis*) 218, *komeřcija* 245, *konceřnas* 246, *konceřtas* 246, *konseřvai* 246, *rezeřvas* 316, *selĉeris* 324, *terapeũtija* 354, *teřcija* 354, *termà*, *-õs* 354, *teřminas* 354, *teřmosas* 354. Keli žodžiai sukirčiuoti dešininiu kirčio ženklu: *hipérbolė* 215, *kélneris* 235, *pėrsas* 297, *stėrlingas* 338, o *nėrvas* 281 turi ir šalutinį variantą *neřvas*. Gal priegaidžių skirtį čia būtų galima vertinti pagal žodžių kilmę iš slavų ar germanų kalbų? Bet šiaip aiškesnių motyvų nelabai matyti.

Prieškarinės praktikos apibendrinimu galima laikyti Prano Skardžiaus, Stasio Barzduko ir Jono Martyno Laurinaičio 1950 m. Vokietijoje išleista *Lietuvių kalbos vadovą* (LKV)⁴. Nors tai kolektyvinis veikalas, bet jį redagavo ir kirčiavo Skardžius, be to, darbe pažymėta, kad naudotasi ir 1948 m. *Lietuvių kalbos rašybos žodynu* (jis nurodytas ir šaltinių sąrašė p. 20). Skirtumų su to žodyno kalbamų žodžių kirčiavimu yra, bet ne esminių ir kartais sunkiai paaiškinamų. Kairiniu kirčio ženklu sukirčiuota bene vienintelė *enėrgija* 248, o 1948 m. žodyno *fërma*, *hėrcogas*, *plèura* pakeisti *fėrma* 254⁵, *heřcogu* 281, *pleurà*, *pleũros* 439. Be tų pavyzdžių, kitaip kirčiuojamų žodžių yra tik keli: 1948 m. – *Beġgija* 388 (ir *beġgas* 170), *Peřsija* 414 (bet *pėrsas* 297), *stėrlingas* 338, 1950 m. – *Bėġgija* 201, *Pėrsija* (ir *pėrsas*) 430, *steřlingas* 517. Kitais atvejais, o jų beveik 20, abiejų žodynų kirčiavimas sutampa, dauguma sukirčiuoti riestiniu kirčio ženklu ir keli dešininiu. Kodėl kai kur skiriasi priegaidė, nustatyti nepavyko, to skirtumo nerodo nė tikra ar tariama tarptautinio žodžio kilmė iš vieno ar kito šaltinio. Vis dėlto galima daryti išvadą, kad laikotarpį bent jau nuo 1929 m. (jei neminėsime Kuršaičio kirčiavimo) iki 1950 m. apibūdina pamažu nusistojanti vientisa į tvirtagalį kirčiavimą linkstanti sistema.

Tikra šios srities žodžių kirčiavimo revoliucija buvo padaryta 1951 m. išleistame *Tarptautinių žodžių žodyne*. Tai iš rusų kalbos išverstas veikalas, kurio „medžiagos taikymo lietuvių kalbos reikalui darbą atliko“ (TŽŽ 1951: 4) Chackelis Lemchenas, taigi jis ir viską kirčiavo. Lietuviškojo leidimo pratarinėje nurodyta, kad „antraštiniai žodžiai sukirčiuoti pagal dabar lietuvių kalboje labiausiai paplitusius kirčiavimo įpročius“ (TTŽ 1951: 4).

Gal į tuos labiausiai paplitusius kirčiavimo įpročius daug kur ir atsižvelgta, bet mūsų kalbamų žodžių grupėje tokių įpročių visai nepaisyta – beveik viskas sukirčiuota kairiniu kirčio

⁴ Sunku tikėti, kad geležinės uždangos sąlygomis tame Vokietijoje išleistame darbe pateiktos normos būtų galėjusios turėti kokią poveikį Lietuvoje nustatomoms kalbos normoms.

⁵ Gal čia lėmė skirtingos to žodžio reikšmės: 1948 m. žodyne tos formos reikšmė nenurodyta (kaip ir kitų žodžių), o LKV tai „santvarka (statyboje)“?

ženklų, neišskiriant nei anksčiau jau nusistovėjusio žodžio *terminas* kirčiavimo⁶, – bent šiuo atžvilgiu stengtasi elgtis sistemiškai, išskyrus gal vieną kitą žodį, pvz., *peřlas*. Kitaip kaip revoliucija tokio kirčiavimo pavadinti negalima⁷, – nei apie tai kas nors pasakyta žodyno pratarmėje, nei viešai svarstyta ar bent užsiminta spaudoje. Šitaip toks kirčiavimas nieko nesvarstant perėjo į 1954 m. *Dabartinės lietuvių kalbos žodyną* (toliau – DŽ) ir toliau ėjo iš žodyno į žodyną, pateko į dvikalbius žodynus, enciklopedijas ir dabar, mūsų laikais, bent iki 2003 m. Valstybinės lietuvių kalbos komisijos (toliau – VLKK) pradėtų skelbti kirčiavimo rekomendacijų, galima sakyti, yra vyraujantis, jei neminėsime gausių išimčių ir neįmanomų paaiškinti kirčiavimo keistenybių, praktinio kirčiavimo bėdų. Tiesa, ne vienas ir ne du kalbininkai tokiam kirčiavimui ilgus metus yra priešinęsi ir tebesipriešina, skelbę savo argumentus, tačiau į juos žodynų rengėjai neatsižvelgdavo. Bet diskusija su TTŽ 1951 įvykdyta reforma nenutrūko nė vieną dešimtmetį iki pat mūsų dienų. Ji apima ne tik praktinį dvigarsių *el, er* kirčiavimą, bet ir tų dvigarsių balso *e* ([*ɛ*]) fonologinio tapatumo klausimą.

SISTEMINIAI KALBAMŲ DVIGARSIŲ KIRČIAVIMO PAGRINDAI

Praktiškai įvykdžius revoliuciją, greitai imta ieškoti teorinių (ideologinių) tokio veiksmo pateisinimo pagrindų. Ar ne pirmoji apie svetimų, resp. tarptautinių žodžių balsio [*ɛ*] savarankiškumą 1957 m. prakalbo Vilniaus pedagoginio instituto (dabar Edukologijos universitetas) prancūzų kalbos dėstytoja Janina **Dambrauskaitė** (Urbelienė). Savo straipsnyje apie lietuvių kalbos balsių fonologinę sistemą ji rėmėsi tuometinio Leningrado (dabar Sankt Peterburgas) fonetikos mokyklos kūrėjo Levo Ščerbos mokymu (1948 m. išėjusioje jo *Prancūzų kalbos fonetikoje* aprašyta „priešpastatymų“ metodika). Nors ir pripažindama, kad tarptautinis [*ɛ*] ir lietuviškasis [*e*] „visiškai nesiskiria viens nuo kito“ (Dambrauskaitė 1957: 222), bet sugalvojusi poras *ėstų : ėstų, kabinėtas : kabinėtas, kadėtas : kadėtas*, taip pat *ėsti : ėsti=škas*⁸ ir neradusi kaitos su ilgoju balsiu [*e*], deklaruoja „teisę priskirti nelietuviškąjį *e* prie savarankiškų

⁶ Gal šio žodžio kirčiavimas ir nebūtų visai informatyvus (žodynuose dabar tvirtagališkai ir tekirčiuojama), bet žvilgtelėjus į kitus šaltinius galima rasti ir kitokių kirčiavimo atvejų. Antai TŽŽ 1951: 665 sukirčiuota *tėrminas*, bet TŽŽ 1969: 753 jau *teřminas*, TŽŽ 1985: 487, TTŽ 2000: 581, TŽŽ 2013: 811 taip pat *teřminas*. Įdomu tai, kad TTŽ 2000: 581 atsiranda kitas tos pačios kilmės (lot. *terminus*) tikrinis žodis *Teřminas* „toks senovės romėnų dievas“, bet TŽŽ 2001: 737 jis jau sukirčiuotas kairiniu kirčio ženklu – *Tėrminas* „toks senovės romėnų dievas“; taip kirčiuojama ir *Interleksyje*, TŽŽ 2013: 811. Vis dėlto kai kur tas tikrinis vardas kirčiuojamas tvirtagališkai (LTE XI: 273; VLE XXIII: 688, Kuzavinis 2007: 1050, o AMŽ 1996: 274 bei TŽŽ 2007: 1090 yra *Terminas*).

⁷ Negalėtume visai paneigti, kad tai buvo sąmoninga arba bent jau pasąmoninė rusinimo ataka prieš visą lietuvių kalbą. Kaip žinoma, Lemchenas po karo vertė Lenino raštus į lietuvių kalbą, rengė *Rusų–lietuvių kalbų žodyną* (išėjo 1949 m.; nekirčiuotas), tad nuolatinis santykis su rusų kalba galėjo daryti tiesioginį ar netiesioginį poveikį ir jo lietuvių akcentologijos sprendimams.

⁸ Iš tikrųjų tos poros rodo trumpųjų ir ilgųjų opoziciją, bet ne balsio [*ɛ*] foneminį savarankiškumą.

fonemų, nors šalia to mes turime pabrėžti minimalų šio garso vaidmenį“ (Dambrauskaitė 1957: 224). Su šia nuomone nesutiko to paties instituto anglų kalbos dėstytojas Bronius Svecevičius (1960: 30), nes praktikoje, jo nuomone, jokio skirtumo tarp dviejų balsio *e* atspalvių neįjuntame.

Teoriškai tiksliau nustatyti lietuvių kalbos balsinių fonemų sistemą prireikė rengiantis rašyti pirmąją akademinę lietuvių kalbos gramatiką. Tam reikalui XX a. 6-to dešimtmečio II pusėje – 7-to dešimtmečio I pusėje Lietuvių kalbos ir literatūros instituto mokslininkė Valerija **Vaitkevičiūtė** atliko tam tikrus fonetikos tyrimus ir jų rezultatus paskelbė mokslo darbų rinkinyje *Lietuvių kalbotyros klausimai*. Vėliau kiek patikslinti to darbo rezultatai buvo perkelti į akademinę *Lietuvių kalbos gramatiką*, į jos I tome (1965) įdėtą fonetikos skyrių.

Vaitkevičiūtė teisingai apibūdino fonetinio ir fonologinio kalbos garsų vertinimo principus. Remdamasi tuometinio Leningrado fonetikos mokyklos teiginiais, ji rašė, kad fonema „laikomas mažiausias, skiriantis žodžių ar morfemų reikšmes, garsinis vienetas“ (Vaitkevičiūtė 1957: 5). „Fonemomis vadinami istoriškai susiformavę garsiniai tipai, kurie skiria žodžius, jų formas arba morfemas ir kurių tarimas nepriklauso nuo jų užimamos fonetinės pozicijos žodyje“ (Vaitkevičiūtė 1961: 19). Prireikus nustatyti foneminę kalbos sudėtį naudojamosi vadinamųjų minimaliųjų porų metodika ir tos procedūros parodytos minėtuose Vaitkevičiūtės straipsniuose. Pavyzdžiui, šitaip balsių ilgumas ir trumpumas leidžia skirti ilgąsias ir trumpąsias balsines fonemas: *līs : līs, mēs : mēs, māno : māno* ir t. t. Bet prireikus aptarti trumpąjį balsį [e], vartojamą tik tarptautiniuose žodžiuose, jokia minimali pora nenurodoma, tepasakoma, kad nuo lietuviško trumpojo balsio [e] jis skiriasi mažai, atspalviai apskritai neryškūs, tik tarptautinių žodžių fonema esanti uždaresnė ir „nuo jos skiriasi iš prigimties“ (Vaitkevičiūtė 1961: 21): ir kirčiuota, ir nekirčiuota yra trumpa, o lietuvių kirčiuota ilga, nekirčiuota trumpa (p[lg. *mēta : metù, lēsa : lesù*)⁹.

Šiuose samprotavimuose kyši fonetinio ir fonologinio lygmens painiojimas, tų lygmenų griežtas neatribojimas¹⁰, absoliučių, ne santykinių mastelių taikymas (Girdenis, Žulys 1973: 207, 208). Dėl šių priežasčių ir kilo teorinio pobūdžio klaida: vien tik tarptautiniuose žodžiuose vartojamas balsis [e] laikomas savarankiška bendrinės kalbos fonema. Šios pažiūros šalininkai remiasi daugiausia fonetiniais požymiais, kad tarptautinių žodžių balsis [e] esantis uždaresnis, siauresnis už lietuviškų žodžių balsį [e]. Elzbieta **Mikalauskaitė** (1975: 17) teigia, kad tas skirtumas yra sunkiau suvokiamas dalykas; tarmėse šitas skirtumas esantis mažesnis. Iš jos

⁹ Šiuo teiginiu Vaitkevičiūtė prieštarauja savo duotai fonemos apibrėžčiai, kur sakoma, kad garsiniai fonemos tipai nepriklauso nuo jų užimamos fonetinės padėties žodyje.

¹⁰ Ir Jonas Kazlauskas, ir ypač Aleksas Girdenis mūsų pokalbiuose ne kartą yra kritikavę Leningrado fonetikos mokyklą dėl dažnų fonetinio ir fonologinio lygmens suplakimo atvejų.

svarstymų svarbus dar teiginys, kad tas svetimės kilmės žodžių balsis nevertojamas žodžio gale (Mikalauskaitė 1975: 17).

Antanas **Pakerys** (1986) plačiai remiasi ir fonetiniais, ir sintagminiais to tarptautinių žodžių balsio [ɛ] požymiais. *Lietuvių bendrinės kalbos fonetikos* autorius rašo, kad tas balsis vartojamas kirčiuotuose daiktavardžių kamieniuose (lietuviškuose žodžiuose balsio ilgumas priklauso nuo (ne)kirčiuotos padėties: *gėlia* : *geliù*, plg. dar *āktas* : *aktù*). Padėtinio ilgumo balsis [e] (*gėlia*) esti tik senuosiuose skoliniuose, pvz., *Pėtras* (plg. *Petrù*), jis atsiranda ir svetimės kilmės žodžiuose po minkštųjų priebalsių vietoj ilgojo [a]: *pliāžas* : *pliažù*. Tas balsis nepritampa prie žemutinio pakilimo balsių [a], [a], [e], [e] posistemio. Šie ir kiti požymiai rodantys, kad tas tarptautinių žodžių balsis [ɛ] vartojamas panašiai kaip ir vidutinio pakilimo trumpasis balsis [o], plg. *èpas* : *òmas*, *genèzè* : *prognòzè*, *fèrma* : *fòrma* (Pakerys 1986: 38–39).

Lietuviškų ir nelietuviškų žodžių kalbamų balsių funkcinių savarankiškumą esą galima patikrinti palyginus, sakysim, žodžius *gèstų* (daiktavardžio *gèstas* dgsk. kilm.) ir *gèstų* (veiksmazodžio *gèsti* tariamoji nuosaka). „Mūsų duomenimis, dauguma (75–80%) klausytojų teisingai atpažįsta tuos izoliuotai išstartus žodžius“ (Pakerys 1986: 39)¹¹.

Be kitų argumentų, tai esantis svarbiausias to balsio savarankiškumą rodantis rodiklis. Vis dėlto pastaraisiais metais šis argumentas retai minimas, nes suvokiama, kad toji pora tiriamajame darbe nelabai korektiška: viena, tai skirtingų kalbos dalių morfologinės formos ir tokių žodžių substitucija tame pačiame tekste yra beveik lygi nuliui. O svarbiausioje, klasikinėje minimaliųjų porų pozicijoje – absoliutinėje žodžio pradžioje – galėtume rasti nebent porą *èt* : *èteris* (*ètika*), bet ir tai nebus visiškai tapati pozicija (žodžio gale *t* aspiruotas, o prieš priešakinius balsius suminkštintas resp. minkštas). Antra, dar nekorektiškiau duoti auditorijai atpažinti specialiai sugalvotus izoliuotai išstartus žodžius.

Klausimas dėl tarptautinių žodžių balsio [ɛ] fonemiškumo tampa ypač aktualus susidūrus su kirčiavimo problema, kaip kirčiuoti mišriuosius dvigarsius *el* ir *er* turinčius žodžius. Savo fonetine sudėtimi ir funkcijomis jie niekuo nesiskiria nuo dvigarsių *em* ir *en* ir tarpusavyje yra visiškai tapatūs, bet pagal 1951 m. reformą tarptautiniuose žodžiuose pirmieji pradėti žymėti kairiniu kirčio ženklų ir taip reikšti tvirtapradę priegaidę, o antrieji – riestiniu, t. y. tvirtagalę priegaidę. Ar ne pirmoji prieš reikalavimą naujai kirčiuoti tarptautinius žodžius su dvigarsiais *el*, *er* stojo pirmojo pokario metais kirčiavimo vadovėlio autorė Adelė **Laigonaitė** (1959).

¹¹ Naujosios kartos tyrėjų duomenimis, izoliuoto tarptautinių žodžių balsio [ɛ] klausytojai neatpažįsta: „informantai kaip atskiro, t. y. izoliuotai išstarto, neišvaizduoja trumpojo [ɛ] („dvideidės“ fonemos /e/ varianto, arba kitaip – alofono) ir linkę tapatinti jį su paprastu [e] (fonemos /e/ variantu), todėl izoliuotai be jokio konteksto [ɛ] nebuvo tiriamas“ (Jaroslaviėnė 2015).

Knygos skyrelyje „Kitų kalbų kilmės žodžių kirčiavimas“ ji rašė: „Kitų kalbų kilmės žodžiuose kirčiuojamas skienu su garsų junginiais *el, er* ištariamais tvirtagališkai, ir tie žodžiai kirčiuojami pirmąją kirčiuote: *keľneris, deseřtas, eneřgija, epideřmis, feřma, feřmeris, heřbas, Heřmis, ineřcija, konceřtas, neřvai, peřsikas, teřmosas...*“ (Laigonaitė 1959: 97). Dėl pirmosios kirčiuotės autorė čia ne visur teisi: antrąjį nuo galo skiemenį kirčiuojančių žodžių (*feřma*¹², *heřbas, Heřmis, neřvai*) bus antroji kirčiuotė, bet daug svarbiau čia atidžiai įsiskaityti į prie šio teiginio pateiktą autorės išnašą: „Lietuvių kalbos žodynuose tokių žodžių kirtis iki šiol būdavo žymimas kairiniu kirčio ženklu: *kėľneris, desėřtas, fėřma...* Tačiau tai neatitinka gyvosios lietuvių kalbos vartosenos: tokio tipo žodžiuose balsis *e* su priebalsiais *l, r* sudaro mišriuosius dvigarsius *el, er*, kuriuos lietuviai tegali išarti tik tvirtapradiškai ar tvirtagališkai. Trumpinė priegaidė jiems čia negalima, kaip negalima ji ir junginiuose *em, en, am, an*, kuriuos kitų kalbų kilmės žodžiuose nuo seno jau žymime tvirtapradės ar tvirtagalės priegaidės ženklu (plg. *diktántas, leitenántas, tendeņcija...*)“ (Laigonaitė 1959: 97).

Recenzuodamas akademinės *Lietuvių kalbos gramatikos* I tomą, Jonas **Kazlauskas** yra pažymėjęs, kad lietuvių kalboje nėra jokio poreikio nei pagrindo skirti kažkokį dar vieną tarptautinių žodžių balsį [e]. 1965 m. paskelbtoje recenzijoje jis rašė: „Iš tikrųjų siauresnis *e* kartais pasitaiko tarptautiniuose žodžiuose (pavyzdžiui, žodyje *poetas*), bet čia jo egzistencija aiškiai priklauso nuo fonetinės padėties (jis eina po trumpo balsio *o*). <...> Kam čia dirbtinai diegti į jau ir taip turtingą fonologinę lietuvių kalbos sistemą dar vieną naują, neįprastą garsą, apsunkinti tuo teatro ir radijo kalbą“ (Kazlauskas 2000: 223). Pridurtina, kad Kazlauskas čia kartu pateikė ir minimaliųjų porų bei nurodė, kad tarptautiniuose žodžiuose balsis *e* tariamas kaip ir lietuviškuose. Kitoje vietoje po metų jis teigė, kad šis garsas „tariamas kaip ir savų žodžių *e*, plg., pvz., *lėmq* ir *lėpti, šėpingas* ir *šėpti, metòdas* ir *metù, bemòlis* ir *berañkis* ir t. t. Noras įvesti naują fonemą [e] į literatūrinę kalbą sunkiai suprantamas, be to, kalbos praktika šias pastangas pavertė beviltiškomis“ (Kazlauskas 2000: 136).

Atskiram tarptautinių žodžių balsiui *e* nepritarė vienas iš žymiausių bendrinės šnekamosios kalbos teoretikų ir normintojų Juozas **Senkus**. 1970 m. paskelbtame astraipsnyje apie *Dabartinės lietuvių kalbos žodyno* (1954) kirčiavimo gretybes jis teigė, kad „žodžiai su kirčiuojamu garsų junginiu *er* teiktini su tvirtgale priegaide ir yra pirmosios arba antrosios kirčiuotės, pvz.: *deseřtas* (2), *eneřgija* (1), *feřmeris* (1), *heřbas* (2), *ineřcija* (1), *konceřtas* (2), *neřvai* (2), *peřsai* (2), *peřsikas* (1), *rezeřvas* (2), *teřmosas* (1), *veřsija* (1)“ (Senkus 2006: 543). Tą savo teiginį jis rėmė ir 1959 m. paskelbta Laigonaitės nuomone.

¹² Pagal Sosiūro–Fortunatovo dėsni turėjo būti *fermà*.

Kiek kitaip apie tų dvigarsių kirčio ženklus Laigonaitė rašė 1978 m. antrame savo kirčiavimo vadovėlio leidime: „Kaip žinoma, tarptautinių žodžių tvirtapradžiai dvigarsiai *el, em, en, er* pagal dabartinės bendrinės kalbos normas turi būti tariami su trumpuoju tarptautiniams žodžiams būdingu *e*. Šitaip ištarti juos sugeba tik labai nedaug kas. Dauguma lietuvių tokiu atveju šiuos žodžius taria su tvirtagale priegaide: *heřbas, heřcas, peřsai*. Kai kurių tokių žodžių tokia vartosena jau užfiksuota „Dabartinės lietuvių kalbos žodyne“. Čia šalia *nervo* pateikiamas ir *neřvas*, tik tvirtagališkai kirčiuojami tarptautiniai žodžiai *peřlas, steņdas, teņbras* (plg. dar senesnius *seřbas, veņgras*). Tai rodytų būtinumą peržiūrėti šią bendrinės tarties ir kirčiavimo normą“ (Laigonaitė 1978: 48–49).

Taigi Laigonaitė čia jau nekalba, kad trumpai ištarti tokių dvigarsių pirmąjį sandą neįmanoma, bet juos ima visus kartu, t. y. *el, er* traktuoja vienodai su *em, en*. Tačiau ji nesutinka su tuometiniu dvigarsių *el, er* kirčio žymėjimu ir teikia priimti kitokią normą, atitinkančią gyvosios kalbos vartosena.

Beje, Laigonaitė tame 1978 m. akcentologijos vadovėlyje remiasi ir 1971 m. *Mūsų kalboje* pareikšta kolektyvine šio leidinio redaktorių kolegijos nuomone (žr. Kuzavinis 1971: 14), paremiančia jos poziciją:

„Mūsų kalbos“ redakcija¹³ mano, kad kalbamais atvejais (t. y. dvigarsiuose *el, er, em, en*) žymėtina tvirtagalė priegaidė, nes 1) tarmėse jie tariami arba tik tvirtagališkai, arba tik tvirtapradiškai su pailgėjusiu *e* (pastarasis atvejis bendrinei kalbai neteiktinas), 2) bendrinės kalbos praktika rodo, kad čia tariamas tvirtagalis dvigarsis, o *er* tvirtapradiškai su trumpuoju balsiu *e* moka ištarti vienas du treniruoti fonetikai. Todėl „dviskiemeniai ir triskiemeniai su antru nuo galo kirčiuotu skiemeniu skirtini antrajai kirčiuotei, kiti – pirmajai (retai trečiajai). Jų kirčiuoto skiemens priegaidė turėtų būti žymima riestiniu kirčio ženklu.

Dar prieškarį, apie 1934 m., Antanas **Salys** yra sakęs, kad vadinamasis tarptautinis [e] esantis (tariamasis) „senesnės kartos [žmonių] svetimuose žodžiuose“ (cit. pagal Pupkis 2010: 397). Tą mintį jis vėliau dar pakartojo dviejuose Bostono enciklopedijai parašytuose straipsniuose. Antai straipsnyje „Tartis“ (LE XXX [1964 m.]) jis teigė: „Ir dabar dar bendrinėje tartyje yra ne visai nusistovėjusių dalykų. Pvz. svetimuose žodžiuose trumpasis balsis *e* vienų tariamas taip pat, kaip ir lietuviškuose, kitų – pussiauris *e*, kaip kaimyninėse rusų ir lenkų kalbose. Daugumui lietuvių *A m è r i k a* ir *e l e k t r à* ištartos su *e* ‘panašiai kaip *è*, tik trumpiau’

¹³ Tos nuomonės turinį suformulavo redaktorių kolegijos narys Vytautas Būda, o apsvarstė ir ją suredagavo kolegija. Beje, Būda tos nuomonė laikėsi ir vėliau. 1982 m. išleistoje knygelėje apie tikrinių vardų kirčiavimą kalbamų atvejų neminėjo, juos tiesiog nutylėjo. Taip pat kalbami atvejai nutylėti ir čia pat minimame Kuzavinio (1971) straipsnyje.

visgi skamba kažkaip nelietuviškai. Dėl tokio, iš rusų mokyklos paveldėto, tarimo prieš ketvertą dešimtmečių buvo bandyta net rašyti, pvz. poezija, poetas, teorėma, bet vėliau nuo to atsisakyta“ (Salys 1985: 100).

Po poros metų Salys toje enciklopedijoje yra pareiškęs nuomonę ir dėl dvigarsių *el, er* kirčio žymėjimo. Rašydamas apie žodynus ir minėdamas DŽ 1954 jis teigė: „Iki šiol buvo teikiama kirčiuoti koncertas, konseŕvai (kaip veŕtas, mizeŕnas), o dabar siūloma koncertas, koncėrnas, konsėrvai. Taip gal tektų kirčiuoti, jei sutiktume, kad šiuose žodžiuose reikia tarti ir pussiaurį e, kaip rusų kalboje. Nors akademinė gramatika ir teikia tokį tarimą tarptautiniams žodžiams, tačiau vargu tai priimtina. Lietuvių ausiai taip ištariami universitėtas, komitėtas (mažne è, tik trumpas) skamba labai rusiškai. Svetimųjų kalbų nesimokę žmonės čia paprastai taria tokį pat e, kaip ir vkž. tèkti, tèpti“ (Salys 1985: 237).

Taigi ir praėjus daugiau kaip dešimtmečiui, kai buvo įteisintas vadinamojo tarptautinio [e] žymėjimas dvigarsiuose kairiniu kirčio ženkle, Salys nerado argumentų pateisinti tokiai kodifikacijai. Jo paties argumentai išplaukia iš empirinės srities, panašiai kaip ir Laigonaitės: 1) to garso neturi (netaria) dauguma lietuvių, kalbančių gyva, kitų kalbų nepaveikta kalba, 2) to garso prigimtis nėra lietuviška – jo kilmę Salys mato kitų kalbų (slavų) vartosenoje.

Antanas Salys ir praktiškai laikėsi tos pačios nuomonės. Antai kirčiuodamas *Lietuvių rašomosios kalbos žodyno* II–IV tomo antraštinius žodžius, II tome tvirtapradiškai sukirčiavo visą žodžio *nėrvas* lizdą (6 žodžiai) p. 166, III – tvirtapradiškai ar tvirtagališkai žodžius *pėrsikas* 50, *rezeŕvas* 543, *rezeŕvoinis* 543, *seŕteris* 634, *seŕbas* 642 (dar plg. *rėversas* 543, TŽŽ 1951 *revėrsas* 583), IV – *steŕlingas* 97, *teŕminas* 644, *teŕminis* 644, *teŕmiškas* 944, *teŕmosas* ir *tėrmosas* 645, V (tikrinių žodžių ir tautovardžių priede) – *beŕgas* 497, *Beŕgija* 497, *beŕgiškas* 497, *Cėlsijus* 500, *Élba* 506, *Eŕbė* 506, *Eŕbingas* 506, *Heŕsinkis* 512, *Heŕbertas* 512, *Heŕkulas* 512, *keŕtas* 519, *keŕtiškas* 519, *Keŕčė* 519, *Peŕmė* 537, *pėrsas* 537, *Pėrsija* 537, *pėrsiškas* 537, *Peŕtas* 538, *Seŕvoinas* 544, *Seŕgijus* 544, *Vėlsas* 555.

Taigi Salys kirčiavo gana nuosekliai, daugiausia tvirtagališkai, bet negalima tiksliau susekti, kodėl vieni žodžiai tvirtagaliai, o kiti tvirtapradžiai. Išimtis kaip antram variantui padaryta tik *termosui*. Atkreiptinas dėmesys, kad tvirtagališkai sukirčiuoti iš rusų kalbos paimti *Kerčės* ir *Permės* vardai, kurie pagal bendrą nuostatą irgi turėjo būti žymimi kairiniu kirčio ženklu (taip ir buvo vėliau padaryta enciklopedijose).

Reikia pasakyti, kad nei Lietuvoje, nei Amerikoje ar kur kitur užsienyje su Laigonaitės, Kazlausko ir Salio argumentais niekas deramai nediskutavo¹⁴. Nebuvo paneigta nei gyvoji vartoseną, nei galima to garso kilmė iš kitų kalbų. Nuo empirikos prie lingvistinių argumentų pereita vėliau, jau kitos kartos kalbininkų.

Žymiausias lietuvių fonologas Aleksas **Girdenis** dar mokslinės veiklos pradžioje rimtai abejojo dėl tarptautinių žodžių balsio [ɛ] laikymo atskira fonema, į balsinių fonemų inventorių ją įtraukė su klaustuku (žr. Girdenis 2000 [I]: 310). Vėliau savo *Fonologijoje* jis rašė: „Kai kurie bendrinės kalbos vartotojai svetimų kilmės žodžiuose taria ir uždara [ɛ] (paprastai tik kirčiuotuose skiemenyse) <...>. Tai fakultatyvinis garsas, nes pagal tradicinę „suvalkietiška“ normą vietoj jo tariamas paprastas trumpasis [e] – toks, kaip *sėkti, vėžti* tipo žodžiuose. Dėl to fakultatyvumo ir kitų vartojimo savotiškumų [ɛ] (ir tuo labiau ϵ) laikytinas fonemos /e/ ir tam tikros sociolingvistinės „prozodemos“ (arba sociolingvistinio *i n d i k a t o r i a u s*) kombinacija. Ta „prozodema“ atlieka *e k s p r e s y v i n ę* funkciją – rodo, kad žodis priklauso aukštajam stiliui ir kad kalbėtojas demonstruoja savo aukštą (realią ar įsivaizduojamą) socialinę padėtį“ (Girdenis 1981: 126; ret. aut.).

Tos fonemos fakultatyvumą Girdenis pabrėžė ir kartu su Garšva parašytame *Dabartinės lietuvių kalbos gramatikos* fonetikos skyriuje (žr. DLKG: 23). Panašiai jis rašė ir vėliau: fonema (net periferine) garso [ɛ] negalima laikyti, nes jo atliekama funkcija nėra distinktyvinė; traktuoti ją kaip fonemą neleidžia ir vartojimo fakultatyvumas. Geriausiu atveju tai tam tikra miesto *s o c i a l e k t ų* fonema. Ji atlieka ekspresyvinę funkciją – rodo aukštąjį stilių, tad jos nederėtų laikyti tikra fonema, nes jos paskirtis nėra distinktyvinė (Girdenis 2003: 191).

Galima pridurti, kad tokią aukštojo tarties stiliaus normą bendrinei kalbai buvo užsimojusi nuosekliai diegti Vaitkevičiūtė (žr. jos 2001). Savo tarties pagrinduose ir žodyne ji polemizavo su kitos nuomonės kalbininkais ir teigė laikantisi DŽ normų, „kurias įteisino senosios kartos kalbininkai A. Salys, jau minėtas P. Skardžius, J. Balčikonis ir kt.“ (Vaitkevičiūtė 2001: 9). Ir tas tarptautinių žodžių balsis [ɛ], ir jos propaguojamos priebalsio [l] tarimo taisyklės tarptautiniuose žodžiuose pagal kitas kalbas (Vaitkevičiūtė 2001: 14, 141–150), skirtingas tų svetimų garsų įsigyvenimo laipsnis lietuvių bendrinės kalbos vartosenoje turėjo atskirti aukštuomenės (elito) tartį nuo įprastinėmis sąlygomis besiformuojančios tarties ir sukurti visos bendrinės kalbos raidą kiek kitokiu keliu, negu ji eina dabar.

¹⁴ Antanas Pakerys savo *Lietuvių bendrinės kalbos fonetikoje* (1986: 39, 6 išn.) apie jų nuomonę neužsiminė. Tiesa, svarstant tų žodžių kirčiavimą VLKK pakomisės posėdyje Laigonaitę paminėjo, bet netiksliai teigė, kad ji esą teikusi, jog „geriau būtų kirčiuoti tvirtagališkai“ (žr. Protokoliai 2015).

Svarių lingvistinių argumentų dėl tarptautinių žodžių balsio [ɛ] buvo pareikšta **Girdenio ir Pupkio** 1985 m. paskelbtame straipsnyje dėl bendrinės kalbos kirčiavimo kodifikacijos pagrindų (žr. Girdenis 2000 (II): 362–363; ret. aut.). Jame rašoma:

Iš kirčiavimo normų būtina griežčiausiai šalinti visa, kas nesutinka su pačia bendrinės kalbos prozodijos sistema. Iš tokių dalykų ypač kliūva ir visada klius *f i k t y v u s* tarptautinių žodžių dvigarsių *en, em* ir ypač *el, er* žymėjimas kairiniu kirčio ženklų ir daugelio tokių žodžių skyrimas prie 1 kirčiuotės. Priėmę dabartinę žodynų žymimą normą, turėtume ne dvi, o t r i s dvigarsių skiemenų priegaides, nes toje pačioje padėtyje susidurtų *ėR, èR* ir *eĖ* tipo kirčiai, plg. *kėltai (kėltas)* „indoeuropiečių tautų grupė“ : *kėltas* „plaustas“ : *kėltis* „pėdos viršaus pakilimas“, plg. *gėltas* „geltonas“. Tai neleistinas mūsų prozodinės sistemos pagrindų griovimas, nes trijų fonologinių priegaidžių neturi ne tik pietiniai vakarų aukštaičiai, bet ir jokia kita lietuvių kalbos tarmė. <...>

Vienu žodžiu, dabartinė tarptautinių žodžių *eR* tipo dvigarsių kirčiavimo kodifikacija yra silpniausia mūsų bendrinės kalbos kodifikacijos grandis, kurios visiškai nepateisina nei kalbos sistema, nei reali vartoseną; ji ne tik neįkandama bendrinės tarties vartotojams, bet ir klibina jų kalbos jausmą – sistemos pojūtį ir tuo griaua pačius mūsų akcentologijos pamatus.

Panašių lingvistinių argumentų po kelerių metų buvo pateikta kitų dviejų kalbininkų recenzijoje, skirtoje *Lietuvių kalbos tarties žodynui* (žr. **Pupkis, Stundžia** 1987). Joje kritikuojama žodyno praktika vartoti trijų ilgumų balsių sistemą *əl : eĭ : èl; ér : eĕ : èr*, nekritiškai perimtą iš kitų žodynų. Dėl to tarties žodyne yra niekaip lingvistiškai nepaaiškinamų skirtingų kirčio žymėjimo atvejų (plg. *feĭčeris : kėlneris* ir kt.), be to, kairinio kirčio žymėjimas kertasi su visuotine televizijos ir radijo žmonių vartoseną, o jų tarimas *konceĕte* „yra ne kas kita, kaip kirtį atitraukiančių tarmių faktas bendrinės kalbos vartosenoje“ (Pupkis, Stundžia 1987: 52).

Remiantis įvairiais argumentais dvigarsių *èl, èr* vartosenai nepritariama ir vėlesniuose Pupkio darbuose. 1995 m. paskelbtame straipsnyje pateikiama ir Lietuvos televizijos diktorių ir kitų darbuotojų kalbamos srities žodžių tarties ir kirčiavimo tyrimo duomenų, kurie rodo ryškią tvirtagalės priegaidės persvarą (žr. Pupkis 1999: 2–3). Paremiančių šią nuomonę argumentų galima rasti ir *Kalbos kultūros studijose* (Pupkis 2005: 239–240).

Priešingos nuomonės kalbininkų darbuose kalbamų dvigarsių fonologinė vertė nėra svarstoma, tik konstatuojamas fonemos /ɛ/ buvimo faktas. Jie iki šiol nėra atsakę ir neatsako į klausimą, ar gali bendrinėje kalboje egzistuoti trejopi dvigarsių ilgumai ir trejopas tų pačių

dvigarsių kirčio žymėjimas¹⁵. Antanas Pakerys pateikia *èl, èr* kaip žodynuose ir enciklopedijose įteisintą šių dvigarsių žymėjimą kairiniu kirčio ženklų faktą ir argumentai tėra daugiausia ekstralingvistiniai, tarp jų empiriniai, edukaciniai, pragmatiniai.

Einant prie sisteminių kalbamų dvigarsių kirčiavimo dalykų, būtų galima priminti, kad šiuolaikinėje kalbos planavimo teorijoje iškeliami ir svarbūs kalbos normų kodifikavimo dalykai (žr. Cooper 1989), o norminimo teorijoje minėti kriterijai – empiriniai, edukaciniai, pragmatiniai, lingvistiniai ir kiti – yra rimtai vertinami, ir kodifikuojant kalbos reiškinius stengiamasi atsižvelgti į visus veiksnius (plg. Daneš 1979). Bet lingvistiniai resp. sisteminiai argumentai niekuomet neišleidžiami iš akių. Neišleistini jie ir šiais atvejais, tik nurodytina, kad čia reikia turėti galvoje sisteminius lingvistinius, o ne sisteminius grafinius santykius (Protokolai 2015¹⁶). Viena yra kalbėti apie lingvistinius argumentus – dvejomis tvirtapradės priegaidės raišką dvigarsiuose *el, er* ir *eu*, o kita – žymėti jų kirčio ženklus žodynuose, enciklopedijose ir kitur. Šaltinių apžvalga rodo, kad dabartinėje praktikoje ir vienu, ir kitu atveju yra stambių sisteminio vertinimo spragų.

Šio straipsnio autoriui lingvistiniai (sisteminiai) dalykai, bent fonetikos ir prozodijos srityje, atrodo patys svarbiausi. Iš tikrųjų, trijų ilgumų dvigarsiai *el, er* ir *eu* niekaip neiškomponuoja į bendrinės kalbos dvigarsių ir dvibalsių sistemą, yra jos svetimkūniai, ypač turint galvoje vakarietišką bendrinės tarties prigimtį¹⁷. Dabartinių žodynų ir enciklopedijų praktika iš tiesų įteisina vienintelę dvejomis tvirtapradės priegaidės raišką bendrinės kalbos sistemoje. Niekaip sveiku protu negalima suvokti, kodėl iš visos dvibalsių ir dvigarsių sistemos išskirti tik tie trys, o kiti – pirmiausia *em, en*, paskui ir *ei* – palikti kitokie, t. y. teikiami daugiausia tvirtagaliai. Galime priminti ir tai, kad Būtėnas pastaruosius dvigarsius ir dvibalsį nurodė vietoje gretoje su kitais kalbamo tipo pavyzdžiais, plg. jo *kreĩseris, keĩneris (kèlneris), konferèncija* (Būtėnas 1931: 113–114). Kodėl šimtai tarptautinių žodžių ir šiaip skolinių su dvigarsiu *ei* žymimi riestiniu (retai dešiniu) kirčio ženklų, o *terapèntas* jau kairiniu? Kodėl nekirčiuoti dvigarsiai *el, er* tarptautiniuose žodžiuose tariami kaip ir lietuviškuose (plg. Girdenis 1981: 126; 2000: 136)?

Galėtume net teigti, kad kairinis kirčio ženklas čia mus vėl grąžina prie tų senų laikų kai kurių kalbininkų pastangų trumpųjų kirčiuotų skiemenų kirtį laikyti trumpine priegaide. Iš tikrųjų dvigarsių prozodiją apibūdina tik tvirtapradės ir tvirtagalės priegaidės skirtis, realizuojama skirtingais kirčio ženklais. Kitos nuomonės šalininkai, remdamiesi nuo Kuršaičio

¹⁵ Kelti klausimą, ar kirčiuoti tvirtapradžiai skiemenys žodžiuose *dárbas, dírba, díegas* yra trijų tipų (žr. Pakerys 1993: 6), nėra korektiška, nes tie skiemenys priklauso skirtingoms dvigarsių (dvibalsių) klasėms.

¹⁶ Su protokolais galima susipažinti Valstybinėje lietuvių kalbos komisijoje.

¹⁷ Trejopa priegaidžių raiška nėra būdinga nė lietuvių kalbos tarmėms.

einančia tradicija kairiniu kirčio ženkle tvirtapradę priegaidę žymėti dvigarsiuose *il, im, in, ir, ul, um, un, ur* ir *ui*, ir dvigarsių *el, er* kairinį kirčio ženklą vadina tvirtapradės priegaidės reprezentantu. Tačiau tada darosi neaišku, kodėl tie patys dvigarsiai *el* ir *er*, vienu metu (plg. *keltas : keltas : keltis, Bėrnas : bėrnas : beřtas*), būdami tvirtapradžiai, skiriasi skirtingo ilgumo balsiais, o to nepasakysi apie Kuršaičio dvigarsių žymėjimo atvejus (ten nėra nė vieno pavyzdžio, kad būtų *il : il̃ : iļ*).

Nėra korektiška žvilgsnį kreipti ir į dvigarsius su trumpuoju balsiu *o*¹⁸: tokie dvigarsiai, „kaip ir antrinės kilmės dvigarsiai, čia niekuo dėti, nes juose nuosekliai tariamas balsis, niekada nesutampantis su jokių „savu“ balsiu“ (žr. Girdenis 2000 (II): 362, 2 išn.).

Taigi priėmę hipotetinę nuomonę dėl menamų dvigarsių *el, er*, sudarytume tokį mišriųjų dvigarsių inventorių (žr. 1 lentelę).

1 LENTELE. Bendrinės kalbos dvigarsių kirčiavimo tipai¹⁹

	<i>l</i> tipas	<i>r</i> tipas	<i>m</i> tipas	<i>n</i> tipas
<i>a</i> tipas	<i>ál : àl* : aļ</i>	<i>ár : àr* : ař</i>	<i>ám : àm* : aĩ</i>	<i>án : àn* : añ</i>
<i>e</i> tipas	<i>él : èl* : eļ</i>	<i>ér : èr* : eř</i>	<i>ém : èm* : eĩ</i>	<i>én : èn* : eñ</i>
<i>i</i> tipas	<i>ìl : íl* : iļ</i>	<i>ìr : ír* : iř</i>	<i>ìm : ím* : iĩ</i>	<i>ìn : ín* : iñ</i>
<i>u</i> tipas	<i>ùl : úl* : uļ</i>	<i>ùr : úr* : uř</i>	<i>ùm : úm* : uĩ</i>	<i>ùn : ún* : uñ</i>
<i>o</i> tipas	<i>òl : ól** : oļ**</i>	<i>òr : ór** : oř**</i>	<i>òm : óm** : oĩ**</i>	<i>òn : ón** : oñ**</i>

Iš 1-os lentelės matyti, kad tvirtapradžiai *ul, il* tipo dvigarsiai nuo Kuršaičio laikų žymimi kairiniu kirčio ženkle, o grafiškai juos žymėti akūtu *úl, íl* būtų neįprasta. Kas taria ne bendrinį *spòrtas*, su ilguoju *o* (ar pailgintu balsiu *o*) *spòrtas*, tas taria ir *rajónas, rajõnas, biològija, biolõgija* ir pan. Dalis senųjų skolinių, pvz., *mõrkos, tõlkos*, šnekamojoje kalboje kartais ištariamasi su tvirtagaliu *oř, oļ*, nėra bendrinės kalbos norma. Gretinti pastaruosius žodžius su minimaliąja pora *órlaivis : spòrtas* nėra tikslu dėl *orlaivio* dvigarsio antrinės kilmės. Enciklopedijų kirčiavimas *Koñtrimas, Moñtoydas, Moñtoila* atrodo gerokai keistas dėl vartosenoje dažniau girdimo *Kòntrimo, Mòntoydo, Mòntoilos*; mat pirmieji variantai yra bendrinėje kalboje įsitvirtinusios tarmybės ir enciklopedijos joms galbūt pritaikė bendrinių atitikmenų (*Kañtrimas,*

¹⁸ Argumentas, kad reikalaujami kirčiuoti *fermà*, turėsime leisti kirčiuoti ir *formà*, tik rodo prozodinį tos nuomonės šalininkų neraštingumą.

¹⁹ Viena žvaigždutė rodo neįprastus arba neįmanomus kirčio žymėjimo atvejus, dviem žvaigždutėmis pažymėti dvigarsiai bendrinėje kalboje įmanomi, bet yra išimtiniai arba nėra norminiai.

Mañtoydas) kirčiavimą. Niekio aiškesnio neteikia nė *Lietuvių pavardžių žodynas*, plg. *Kóntautas*, *Koñtrimas*, *Moñgirdas*, *Moñtrimas*, *Moñvilas*, *Móntvyda*. Čia niekur nebūna atvejų, kad pavardėse atsirastų skiriamųjų porų su dvigarsiais *ón : òn*. *Moñvila : Mòntvila* tėra skirtingų vartojimo vietų tartis.

Pridurtina, kad dėl ilgojo [o] ir trumpojo [ɔ] opozicijos niekas neabejoja ir minimāliosios poros *òtas : Ôtas*, *jòtas : jòtas* ir kt. tik patvirtina tų balsių foneminį savarankiškumą bendrinėje kalboje²⁰.

Negalėtume paneigti, kad dabartinėje vartosenoje tarptautiniuose žodžiuose negalima išgirsti tariant siauroką trumpą balsį [ɛ], panašų į lietuviškų žodžių balsį [e]. Akivaizdus pavyzdys gali būti LNK televizijos žinių vedėjo Gintaro Deksnio tartis. Kad taip kai kas taria, neneigė nė Antanas Salys, bet tokį tarimą jis laikė ne lietuvišku, o svetimų kalbų padaru. Galėtume tokį balsį išgirsti ir kai kurių kitų viešų asmenų kalboje, ypač tokių, kurių kalboje gana aiškiai justsi priegaidžių niveliacija. Bet visuotinėje vartosenoje vyrauja tvirtagalė tų dvigarsių tartis ir tai reikalauja peržiūrėti dabartinę jų kodifikaciją. Senieji Lietuvos radijo diktoriai ir aktoriai yra pasakoję, kad XX a. 6-ame dešimtmetyje jie gana atkakliai buvę mokomi tarptautiniuose žodžiuose tarti „kitokį“ negu lietuviškuose žodžiuose balsį [e]. Lietuviška ausis niekaip negebėdavusi pagauti to kitokio balsio kitoniškumo, tad ilgainiui jie pradėję kietai tarti prieš tą balsį einančius priebalsius. Šitaip atsirado ir plačiai paplito *negras*, *progresas*, *chemija* ir pan., beje, vartotas ir kai kurių senųjų inteligentų (mokytojų ir kt.). Kazys Ulvydas tą balsį buvo pavadinęs pūstiniu [ɛ] ir kaip ir kiti dėjo daug pastangų, kad būtų jo atsikratyta. Tai pavyko, o įdiegti į visuotinę vartoseną lietuvių kalbos prigimtyje nesančio balsio [ɛ] iki šiol vis nesiseka ir nesiseka. Reikia manyti, kad nuo to 6-o ar 7-o dešimtmečio jis veikiausiai buvo diegiamas ir Vilniaus pedagoginiame institute (dabar Edukologijos universitetas), ir kitur. Bet kaip čia tada išeina, kad dešimtmečius diegiant tokį tarimą vis tiek jo įsisteminti taip ir nepavyksta.

Plačiai vartojamų dvigarsių *èl*, *èr* nepatvirtina ir žvalgomojo televizijos darbuotojų vartosenos tyrimo rezultatai (žr. 2-ą lentelę).

2 LENTELE. Tvirtapradžių ir tvirtagalių dvigarsių *er*, *el*, *eu* vartojimo santykis įvairių televizijos kanalų kalboje

<i>èr, èl, èu</i>	<i>eĩ, eĩ, eũ</i>
36 – 16,8 %	213 – 83,2 %

²⁰ Tai nė kiek neprieštarauja ir vakarų aukštaičių kauniškių vartosenai, plg. *òpa*, *òpstais*, *òtgi*, *Audrònė* ir kt.

Šiam reikalui kurį laiką (2016 m. balandžio 14 – gegužės 3 d.) buvo specialiai klausoma LRT ir kitų lietuviškų televizijos kanalų žinių ir kitų laidų vedėjų bei korespondentų tarties ir fiksuojami čia aptariamai atvejai, kur yra kirčiuotų dvigarsių *el, er, eu* (ypač populiarūs žodžiai *ekspertas, energija, koncertas, nervai* ir kt., senesni ir naujesni tikriniai vardai *Gerda, Velsas, Bermanas, Eltonas, Melburnas, (Angela) Merkel* ir pan.), taip pat *em, en, ei* (šių fiksuota tik nedidelė dalis; žymėtasi žodžių *korespondentas, reidas*, taip pat *Džejsonas, Reinas* ir pan. tartis). Daugiausia duomenų užrašyta iš šių žmonių tarties ir kirčiavimo: Eglės Bučelytės, Gintaro Deksnio, Ugnės Galadauskaitės, Gintarės Grikštaitės, Edmundo Jakilaičio, Viktoro Jakovlevo, Mariaus Jančio, Andriaus Kavaliausko, Ritos Miliūtės, Jolantos Paškevičiūtės, Godos Pečiulytės, Roko Petkevičiaus, Rasos Tapinienės, Arūno Valinsko, Mariaus Žiedo (jų tartį galima tikrintis LRT *Mediatekoje* ir kitų televizijų garso ir vaizdo archyvuose). Šių kalbėtojų tartyje aiškiai vyrauja tvirtagalys tarimas: 83,2 proc. (iš 213 atvejų 12 atvejų kirčiuota pagal priešpaskutinio skiemens taisyklę (galūnėje), 10 atvejų su atitrauktiniu kirčiu; neaiškiai ištarti atvejai priskirti prie *el, er, eu* grupės). Tvirtagališkai kirčiuojamų atvejų dar pagausėja, kai imame tvirtagališkai kodifikuotus dvigarsius *em, en, ei* – iki 93,7 proc. Suprantama, tiriant dar ir kitų šaltinių vartoseną rezultatai būtų kiek kitokie, bet vargu ar iš esmės keistų čia nurodytų duomenų santykius.

Kai kurių šalių kalbų normintojai tarp kitų kodifikacijos kriterijų kartais kelia ir autoriteto kriterijų. Mūsų praktikoje taip pat dažnai remiamasi autoritetingų kalbininkų nuomone. Štai ir šiame straipsnyje buvo nurodytos Jono Jablonskio, Antano Salio, Prano Skardžiaus, Alekso Girdenio, Antano Parkerio ir kitų nuomonės.

Atskirai reikia pakalbėti apie rėmimąsi **Skardžiaus** nuomone. Kaip jau minėta, Skardžius vienas iš pirmųjų kodifikavo lietuvių bendrinei kalbos prigimčiai būdingą tokio tipo žodžių tarimą – jis buvo linkęs į tvirtagalę priegaidę. Gal jam nebuvo iki galo aišku, kaip svetimuose žodžiuose turi santykiauti tvirtagalė ir tvirtapradė priegaidė, bet kairinio kirčio ženklą jis nesiūlė laikyti vieninteliu tokių žodžių kirčio žymėjimo ženklu. Ši jo nuomonė buvo aiškiai patvirtinta ir prieškariniu išleistame kirčiavimo vadovėlyje, ir pokario metais parengtame *Lietuvių kalbos vadove*. 1968 m. jo *Lietuvių kalbos kirčiavime* apie tarptautinius žodžius išvis nieko nekalbama (gal manyta jų kodifikaciją buvus dar ne visai nustatytą) ir, kaip rašoma, „susilaikyta nuo betkokio normalizacijos tikslo“ (Skardžius 1999: 474). To pasirodė reikiant dėl to, kad dabar „kyla visos lietuvių kalbos likimo klausimas svetur“ ir „betkokios griežtesnės normalizacijos kirčiavimo direktyvos vargiai pasiektų savo tikslą“ (ten pat).

Gal kaip tik dėl to 8-to dešimtmečio I pusėje Skardžius iš esmės pakeitė ankstesnę nuomonę ir nusprendė remtis Lietuvoje išleistų žodynų kirčiavimo praktika: knygoje *Lietuviški*

tarptautinių žodžių atitikmenys (1973) beveik visus kalbamo tipo žodžius sužymėjo kairiniu kirčio ženklų ir prie visų prirašė 1-osios kirčiuotės nuorodą. Tiesa, yra ir kitaip sukirčiuotų žodžių, bet tai tik vienetai: *férma* 33, *teřminas* 61, gal dar vienas kitas. Čia priimtą praktiką Skardžius pritaikė ir rankraščiu likusiame *Rašybiniame bendrinės lietuvių kalbos žodyne*, rašytame maždaug apie 1974 m. (rankraštis yra Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje, f. 118–134).

Tas Skardžiaus nuomonės pakeitimas būtų suprantamas, jeigu jis ar kas nors iš kitų akcentologų ar fonetikos specialistų būtų paskelbę kokių svarių darbų šiuo klausimu, neatšaukiamų įrodymų, kad reikia pereiti prie kairinio kirčio ženklo žymėjimo ir pan. Bet juk tuo metu nebuvo atšaukta nei Kazlauskio bei Girdenio nuomonė, nei *Lietuvių enciklopedijoje* 7-to dešimtmečio viduryje paskelbti du Antano Salio straipsniai, kuriuose aiškiai išdėstyta nuomonė kalbamų žodžių kirčiavimo klausimais. Matyt, ir šiuo atveju būta kokių nors moralinių ar politinių motyvų pasiremti tarybinės kalbotyros praktika, o ne jau susiformavusia prieškarine tradicija.

Taigi apsvarstę kai kuriuos to kirčio žymėjimo dalykus ir remdamiesi vien sisteminiiais, lingvistiniais kriterijais turime konstatuoti, kad tarptautinių žodžių balsis [e], vartojamas kai kurių žmonių kalboje, tėra fonetinis lietuviškų žodžių balsio [e] variantas ir nelaikytinas atskira fonema dėl šių priežasčių: 1) neatlieka distinktyvinės funkcijos, 2) žymimas kairiniu kirčio ženklu iškrinta iš lietuvių kalbos dvigarsių sistemos, o būdamas joje demonstruoja lietuvių kalboje neįmanomą trinarį kirčio žymėjimo atvejį, dvejoją tvirtapradės priegaidės raišką.

Šios išvados leidžia sudaryti tokį bendrinės kalbos balsinių fonemų inventorių (žr. 3-ią lentelę).

3 LENTELĖ. Bendrinės kalbos balsinių fonemų sistema

	Užpakalinės eilės balsiai	Priešakinės eilės balsiai
Aukštutinio pakilimo balsiai	/u/ /uː/	/i/ /iː/
Vidutinio pakilimo balsiai	/ɔ/ /ɔː/	/e/
Žemutinio pakilimo balsiai	/a/ /aː/	/e/ /eː/
Kintamojo pakilimo balsiai	/uo/	/ie/

Čia reikia pridurti, kad kai kurių fonetikų pastangos remtis fonemų sistemos simetriškumu nėra patvirtintos kitų kalbų to reiškinio duomenimis – sistemoje nuolatos būna tuščių langelių. Tad šiuo argumentu negalima patvirtinti būtinumo turėti balsinių fonemų lentelėje ilgojo balsio [e] trumpąjį atitikmenį [ɛ]. Kaip matėme anksčiau, simetriškumo principą paneigia ir dabartinė formalioji (grafinė) kalbamų dvigarsių kirčių dėlėjimo praktika.

Vienas iš svariausių kitos nuomonės šalininkų argumentų yra pragmatinis: kaip dabar perdirbsi daugelį dvikalbių, ypač terminų žodynų, enciklopedijų, kur tas kairinis kirtis beveik visuotinai vartojamas. Bet pasižiūrėjus į tą visuotinio įteisinimo praktiką dažnai išlenda į paviršių ne visuotinumai, o vietomis tikra eklektika, dažnai verčianti vadovautis ne kalbos sistemos nuojauta, o mokytis kirčiuoti atskirus žodžius²¹. Palikdami dabartinę kirčių žymėjimo praktiką tik dar labiau verstume vartotojus mokytis atskirų žodžių kirčiavimo, toliau niveliuotume jų psicholingvistinius gebėjimus automatiškai generuoti kirčiavimo tipus.

Dar vienas argumentas yra įsitikinimų klausimas: pripažinti ar nepripažinti [ɛ] tarptautiniuose žodžiuose esantis įsitikinimų reikalas (žr. Protokolai 2015). Jei jau ir mokslo reikalams pasitelkiame tikėjimo dalykus, tai čia jau niekaip negali būti nė kokių rimtesnių mokslinių diskusijų.

IŠVADOS

Klausimas dėl svetimų ir (ar) tarptautinių žodžių balsio [ɛ] fonemiškumo ir iš to išplaukiančio dvigarsių *el*, *er* ir *eu* kirčio žymėjimo yra ne tik fonetikos, bet ir akcentologijos reikalas – jis susijęs su priešpaskutinio skiemens taisyklės taikymu ar jos pažeidimu.

Ilgametė svetimų ir tarptautinių žodžių akcentinio įforminimo lietuvių kalboje istorija rodo, kad nuo pat 1929 m. nuosekliai eita prie tvirtagalio kalbamų dvigarsių žymėjimo ir tos nuostatos galutinai įtvirtintos 1948 m. *Lietuvių kalbos rašybos žodyne*. Jame gana tiksliai įgyvendintos Jono Jablonskio, Prano Skardžiaus, Antano Salio akcentinės idėjos. Vėliau jam pritarė Adelė Laigonaitė, Jonas Kazlauskas, Juozas Senkus, Aleksas Girdenis ir kiti kalbininkai.

Revoliucinis kalbamų dvigarsių (bet tik *el*, *er* ir *eu*) kirčio žymėjimas kairiniu ženkle Chackelio Lemcheno kirčiuotame 1951 m. *Tarptautinių žodžių žodyne* gali būti laikomas tiesioginiu pasikėsiniu į lietuvių kalbos sistemą, tos sistemos ardymu, sisteminių kirčiavimo nuostatų naikinimu bendrinės kalbos vartotojų sąmonėje. Platesne prasme tai XX a. II pusėje

²¹ Plg. šiame *Bendrinės kalbos* tome skelbiamo Ritos Miliūnaitės straipsnio (http://www.bendrinekalba.lt/Straipsniai/89/Miliunaite_BK_89_straipsnis.pdf) duomenis.

Valerijos Vaitkevičiūtės kurta elitinės tarties teorija, kur svetimos kilmės žodžių tartis orientuota ne į natūralų svetimybų prisitaikymą prie jas priimančios kalbos sistemos ir polinkių, o į tų žodžių tartį skolinančiose kalbose. Toji iš esmės segregacinio pobūdžio pseudoteorija, kur dvigarsių *èl, èr, èu* kirčiavimas kairiniu kirčio ženklu yra jos palikimo dalis, ir ji turėtų būti iš principo svetima demokratiniais pagrindais gyvenančiai visuomenei ir jos kalbos normų kodifikacijai.

Sutikdami, kad svetimuose resp. tarptautiniuose žodžiuose kai kurių bendrinės kalbos atstovų vartosenoje gali būti tariamas siauresnis negu lietuviškuose žodžiuose balsis [e], negalime jo pripažinti esant tikru fonemos /e/ reprezentantu, nes neturime aiškių jos distinktyvumą patvirtinančių duomenų.

Norint galutinai išspręsti šio baltio fonologinį statusą būtina atsižvelgti į įvairius jo funkcionavimo atvejus, apimančius ir sintagminius, ir paradigminius santykius. Dabartiniai dvigarsių *el, er* ir *eu* kirčio žymėjimo atvejai suponuoja dvejopą tvirtapradės priegaidės raišką, visiškai svetimą bendrinės kalbos ir tarmių sistemoms. Antra vertus, dabartinė kirčio žymėjimo praktika iš dvigarsių mikrosistemos eliminuoja daugybę svetimų resp. tarptautinių žodžių su kirčiuotais dvigarsiais *em, en* ir *ei*, kurie bendrinės kalbos sistemoje atlieka visiškai tokius pat vaidmenis kaip ir dvigarsiai *el, er* ir *eu*. Negalima užmiršti ir pačios vartosenos duomenų – joje ryškiai vyrauja sisteminė kalbamų dvigarsių priegaidžių raiška.

Net jeigu ir pripažintume dalinį baltio [e] fonemiškumą, vis tiek negalėtume traukti jo į bendrą fonemų inventorių, nes psicholingvistiniu požiūriu fonema /e/ negeneruoja jau sunormintų žodžių baltio [e] (ne tik su *em, en*, bet ir su *eu, ei*, plg. *eūras, reĩdas*, daugybę naujai atėjusių ar ateinančių žodžių, pvz., *Beĩnis, Reĩganas* ir t. t.), – lietuviškąjį [e] čia taria net nuosekliai kitose pozicijose [e] vartojantys žmonės.

Vienintelis būdas atsisakyti minėtų bendrinės kalbos sistemos iškraipymų būtų nuosekliai visur pereiti prie tvirtagalio kalbamų dvigarsių kirčio ženklo žymėjimo, suprantama per variantus, bet pirmuoju, pagrindiniu, visur laikant tvirtagalį kirčio ženklą, – tam pradžia buvo padaryta 2003 m. ir vėlesnėse VLKK rekomendacijose. Kalbamų žodžių kirčiavimo sutvarkymas terminų, dvikalbiuose žodynuose, enciklopedijose ir kitur tėra leksikografinės technikos, o ne kalbos mokslo reikalas.

ŠALTINIAI

AMŽ 1996 – *Antikos mitologijos žodynas*, Kaunas: Šviesa.

DLKG 2005 – *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*. Ketvirtoji pataisyta laida, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

- DŽ 1954 – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- LE – *Lietuvių enciklopedija* 1–38, Bostonas, 1953–1966, 1969, 1985.
- Lietuvių kalbos rašybos vadovėlis*. Su kirčiuotu žodynu. Mokyklai ir visuomenei. Sud. A. Kalnius, Z. Kuzmickis, J. Talmantas, Kaunas: Sakalas, 1938.
- Lietuvių kalbos rašybos žodynas*. Tartis, skyryba, kirčiavimas, lyčių vartojimas, lietuvių kalbos tarmės, žodynas. Red. K. Gasaravičius, N. Grigas, J. Lazauskas, K. Ulvydas ir A. Žirgulys, Kaunas: Valstybinė enciklopedijų, žodynų ir mokslo literatūros leidykla, 1948.
- Lietuvių kalbos vadovas* (LKV). Tartis ir rašyba. Kirčiavimas. Kalbos dalykai. Žodynas. Sud. P. Skardžius, S. Barzdukas, J. M. Laurinaitis, Bielefeld: Lietuvių tremtinių bendruomenė, 1950.
- Lietuvių pavardžių žodynas* 1–2. Ats. red. A. Vanagas, Vilnius: Mokslas, 1985–1989.
- Lietuvių rašomosios kalbos žodynas* [1] / M. Niedermann'as, A. Senn'as, F. Brender'is. Heidelberg: Carl Winters Universitätsbuchhandlung, [1932]; [2] / M. Niedermann'as, A. Senn'as, A. Salys. Ten pat, [1951]; [3] / A. Senn'as, A. Salys. Ten pat, [1957]; [4] / A. Senn'as, A. Salys. Ten pat, [1963]; [5] / A. Senn'as, A. Salys. Ten pat, [1968].
- LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas* 1–2. Red. J. Balčikonis, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 1941; Vilnius: Valstybinė enciklopedijų, žodynų ir mokslo literatūros leidykla, 1947.
- LTE – *Lietuvių tarybinė enciklopedija* 1–12, Vilnius: Mokslas, 1976–1984.
- TŽŽ 1951: *Tarptautinių žodžių žodynas*. Vertė O. Katinskaitė, Ch. Lemchenas, J. Talmantas. Lietuviškąjį leidimą redagavo Ch. Lemchenas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- TŽŽ 1969: *Tarptautinių žodžių žodynas*. Lietuviškąjį leidimą redagavo Ch. Lemchenas, Vilnius: Mintis.
- TŽŽ 1985: *Tarptautinių žodžių žodynas*, Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija.
- TŽŽ 1999–2000: Vaitkevičiūtė V. *Tarptautinių žodžių žodynas* 1–2, Vilnius: Žodynas.
- TŽŽ 2001: *Tarptautinių žodžių žodynas*, Vilnius: Alma littera.
- TŽŽ 2007: Vaitkevičiūtė V. *Tarptautinių žodžių žodynas*, Vilnius: Žodynas.
- TŽŽ 2013: *Tarptautinių žodžių žodynas*, Vilnius: Alma littera.
- VLE – *Visuotinė lietuvių enciklopedija* 1–25, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas (centras), 2001–2014.

LITERATŪRA

- Atsiminimai 2010: *Atsiminimai apie Joną Jablonskį*. Šaltiniai. Sud. G. Čepaitienė, L. Lapinskienė, Vilnius: Gimtasis žodis.
- Avižonis P. 1992: *Lietuviška gramatikėlė*. Rankraštis (VUB RS f. Lr 6842).
- Baronas J. 1932: *Rusų lietuvių žodynas*. Antras naujai parašytas kirčiuotas žodynas, Kaunas: Sakalo bendrovė.
- Būda V. 1982: *Nelietuviškų tikrinių vardų kirčiavimas*. Metodikos nurodymai, Vilnius: Vilniaus inžinerinis statybos institutas.
- Būtėnas P. 1931: *Lietuvių kalbos akcentologijos vadovėlis*. Mokyklai ir gyvenimui, Kaunas: „Sakalo“ bendrovės leidinys.
- Cooper R. L. 1989: *Language Planning and Social Change*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Dambrauskaitė J. 1957: Lietuvių kalbos foneminės balsių sistemos nustatymas. – Vilniaus valstybinio pedagoginio instituto *Mokslo darbai* 3. Istorija ir filologija, 221–240.
- Daneš F. 1979: Pastoje a hodnoticí kritéria při kodifikaci. – *Aktuální otázky jazykové kultury v socialisticke společnosti*. Praha: Akademie.
- Gerullis G. 1930: *Litauische Dialektstudien*, Leipzig.
- Girdenis A., Žulys V. 1973: [Rec. kn.:] Lietuvių kalbos gramatika. I, Vilnius, 1965; II, ten pat, 1971. – *Baltistica* IX(2), 203–219.
- Girdenis A. 1981: *Fonologija*, Vilnius: Mokslas.
- Girdenis A. 2000–2001: *Kalbotyros darbai* 1–3, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Girdenis A. 2003: *Teoriniai lietuvių fonologijos pagrindai*. 2 pataisytas ir papildytas leidimas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Jaroslaviėnė J. 2015: Lietuvių kalbos trumpųjų ir ilgųjų balsių kiekybės ir kokybės etalonai. – *Bendrinė kalba* 88. Prieiga internete: www.bendrinekalba.lt/Html/88/Jaroslaviene_BK_88_straipsnis.pdf
- Kazlauskas J. 2000: *Rinktiniai raštai* 2. Sud. A. Rosinas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Kurschat F. 1870: *Wörterbuch der littauischen Sprache* 1–2, Halle: Verlag der Buchenhandlung des Waisenhauses.

-
- Kurschat F. 1883: *Littauisch–deutsches Wörterbuch*, Halle: Verlag der Buchenhandlung des Waisenhauses.
- Kuzavinis K. 1971: Tarptautinių žodžių kirčio vietos dėsniumai. – *Mūsų kalba* 5, 11–22.
- Kuzavinis K. 2007: *Lotynų–lietuvių kalbų žodynas*. Antroji patikslinta ir papildyta laida, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Laigonaitė A. 1959: *Literatūrinės lietuvių kalbos kirčiavimas*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- Laigonaitė A. 1978: *Lietuvių kalbos akcentologija*, Vilnius: Mokslas.
- Mikalauskaitė E. 1975: *Lietuvių kalbos fonetikos darbai*, Vilnius: Mokslas.
- Pakerys A. 1986: *Lietuvių bendrinės kalbos fonetika*, Vilnius: Mokslas.
- Pakerys A. 1993: Aktualūs tarties klausimai. – *Aktualūs bendrinės tarties klausimai*. Seminaro tezės. Vilnius: Valstybinė lietuvių kalbos komisija prie Lietuvos Respublikos Seimo, 6–9.
- Piročkinas A. 1977: *Prie bendrinės kalbos ištakų*, Vilnius: Mokslas.
- Protokolai 2015: Valstybinės lietuvių kalbos komisijos Tarties ir kirčiavimo pakomisės protokolas Nr. EP-62.
- Pupkis A. 1968: Knyga apie meninį žodį. – *Kalbos kultūra* 15, 83–85.
- Pupkis A. 1980: *Kalbos kultūros pagrindai*, Vilnius: Mokslas.
- Pupkis A., Stundžia B. 1987: Žvilgsnis į tarties žodyną kodifikacijos ir vartosenos požiūriu. – *Kalbos kultūra* 53, 44–58.
- Pupkis A. 1999: Bendrinės kalbos normos ir jų kodifikacija. – *Gimtoji kalba* 5, 1–5.
- Pupkis A. 2005: *Kalbos kultūros studijos*, Vilnius: Gimtasis žodis.
- Pupkis A. 2010: *Andrius Ašmantas: gyvenimas ir kūryba*, Vilnius: Trys žvaigždutės.
- Salys A. *Raštai* 3: 1985. Įvairūs straipsniai, Roma: Lietuvių katalikų mokslo akademija.
- Senkus J. 2006: *Kalbotyros darbai*. Sud. D. Mikulėnienė, R. Senkutė-Kašėtienė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Sereiskis B. 1929: *Систематическое руководство к изучению литовского языка*. Часть I, Kaunas: Spaudos fondas.
- Skardžius P. 1936: *Bendrinės lietuvių kalbos kirčiavimas*. Teorija su praktiniais pavyzdžiais, Kaunas.
- Skardžius P. 1938: [Rec.:] A. Kalnius, Z. Kuzmickis, J. Talmantas. Lietuvių kalbos rašybos vadovėlis <...>. – *Gimtoji kalba* 6 93–96.
-

-
- Skardžius P. 1973: *Lietuviški tarptautinių žodžių atitikmenys*, Čikaga: Lietuvių fondas.
- Skardžius P. 1999: *Rinkiniai raštai* 5. Sud. A. Rosinas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Svecevičius B. 1960: Lietuvių ir anglų kalbų balsių lyginimo klausimu. – Vilniaus valstybinio pedagoginio instituto *Mokslo darbai* 9. Užsienio kalbos, 29–47.
- Šalkauskis S. 1991: *Raštai* 2, Vilnius: Mintis.
- Tamutis K. 1940: *Lietuviškai lenkiškas žodynelis*. Redagavo L. Dambriūnas, Kaunas: Sakalas.
- Vaitkevičiūtė V. 1957: Lietuvių literatūrinės kalbos priebalsinių fonemų sudėtis. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 1, 5–66.
- Vaitkevičiūtė V. 1961: Lietuvių literatūrinės kalbos balsinės ir dvibalsinės fonemos. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 4, 19–47.
- Vaitkevičiūtė V. 2001: *Lietuvių kalbos tarties pagrindai ir žodynas*, Vilnius: Pradai.
- Vidžiūnas A. 1997: *Jono Jablonskio akcentologija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Zablockis J. K., Kuleša Č. [sud.] 1940: *Kirčiuotas lenkų–lietuvių ir lietuvių–lenkų žodynas*. Red. J. Talmantas. 2 dalis, Vilnius: Kazimiero Rutschio ir Juozo Zavadsko leidinys.

Įteikta 2016 05 04

Priimta 2016 07 05

ALDONAS PUPKIS

aldonas.pupkis@gmail.com